

חזה וגמן-אשכולי

תוכנית טראנסניסטריה — הודמנות הצלה או הונאה

במסגרת של הנושא „היישוב בתקופת השואה” אתרכו בתתייחסות המוסדות להצלת יהודי אירופה, כפי שהיא משתקפת בטיפולם בתוכנית-הצלה מסוימת — „תוכנית טראנסניסטריה”.

מהי טראנסניסטריה? חיה זה איזור חרב, מזרחית לדניסטר, שסופח לרומניה כאשר זו השתתפת עם בעלת-בריתה, גרמניה הנאצית, בפלישה לברית-המועצות ביוני 1941. רומניה מיהרה לגרש לשם את היהודים מאזורי בוקובינה ובסראביה. היהודים המגורשים חיו שם ללא קורת גג וללא מזון ולבוש מספיקים. תוך שנה פחת מיספרם מ-170 אלף ל-70 אלף. בנסיבות אלו הגיע לקושטא, בנובמבר 1942, שליח בלתי רשמי רומני בשליחותו של לקט (Lecca) המסונה על ענייני היהודים ברומניה ועמו הצעה לשהור את 70 אלף היהודים מטראנסניסטריה לשם הגירה לחוץ-לארץ, תמורת תשלום של 200 ל"י רומניים (כ-50 דולר) לנפש לאוצר ממשלת רומניה. לביצוע התוכנית כולה נדרשו כ-3.5 מיליון דולר.

התוכנית הגיעה לדיון ראשון בהנהלת הסוכנות היהודית כ-23 בדצמבר 1942, בעקבות תזכיר מקושטא מה-30 בנובמבר. דחיפות מיוחדת נתן לנושא זה חיים ברלס, הנציג הבכיר של הסוכנות היהודית בקושטא, שהגיע במיוחד לארץ לצורך זה.

כיצד הניבה הנהלת הסוכנות על אפשרות הצלה נדירה זו? מתברר, שהתגובה הבולטת ביותר הייתה ראש מראש מכל אפשרות של הצלה. הדבר נבע מן החשש שבעלות-הברית לא תרשינה לתעביר סכום כסף גדול כזה לידי האויב, ותן מן ההכרח שאי-אפשר לנהל משא-ומתן כזה ללא ידיעת בריטניה. לדברי ברנארד ג'וזף (דב יוסף), מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, „השאלה היא לאן יבואו היהודים שישתחררו מטראנסניסטריה, ומתעוררות בעיות של קליטה, טראנספורט וכו'. התוכנית היא גדולה מדי מכדי להביאה לידי משא-ומתן כאן”.

בשאלת השאלה — כמה נבעו החששות האלה? האומנם אי-אפשר היה לממש את התוכנית בלי ידיעת בריטניה ובלי שיחופת? כדי להשיב על שאלה זו, עלינו לתכיר את כל מכלול הבעיות: המדיניות, הליגאליזציה, הטכניות והפינאנסיות שבפניהן עמדו המוסדות. עובדת היסוד היא, שהיישוב לא היתה מדינה ריבונית, אלא מיעוט במדינה הנתונה בחסותו של מאנדאט בריטי, ומה נבעו רוב הבעיות.

בעיית הליגאליות

צריך לדעת שבאוגוסט 1942 פורסמה ממשלת ארצות-הברית אוהרה חמורה שאמרה: „ידוע שהנאצים סוחטים מקרובים של יהודי גרמניה כסף ומבטיחים שיחרור ממחנות-הריכוז, הגירה וכו'. אנו מודיעים שפעולה כזאת נקראת קשרים עם האויב ואנו מזהירים את כל אלה העוסקים בכך לתדול מפעולה זו. אנו נעניש את כל אלה העוסקים בפעולה כזו ויש באפשרותנו לעניש אותם".² להודעה זו הצטרפה גם ממשלת בריטניה. כיוון שהצעתה של ממשלת רומניה הרבנה כדרישה לכופר-נפש, אין להתפלא על ספקנותה של מנהלת הסוכנות ביחס להסכמת ממשלות בעלות-הברית.

בעיית הכניסה לארץ

מקור הבעיה — „הספר הלבן” השלישי, שפורסם ערב מלחמת-העולם השנייה (מאי 1939), לפי הוגבלה העליה היהודית לארץ-ישראל ל-75,000 נפש במשך 5 השנים הבאות. הגבלה זו הוספפה להגבלה נוספת של מיכסות שנתיות וחודשיות בתאם ליכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. כחודש ימים לאחר פרוץ המלחמה הכריזה ממשלת בריטניה על ביטולם של רשיונות העליה שכבר תוצאו, ועל איסור כניסתם של נתיני ארצות האויב לשטחים בריטיים.³ גזירה זו סתמה את הגולל על עליה ליגאלית לארץ-ישראל באותם ימים שבהם „המרכז להגירה יהודית” של גרמניה מעוניין היה לעודד ולהמריץ הגירתם של יהודים מאירופה בכל האמצעים.⁴ הסוכנות היהודית החלה אומנם מיד במאמצים מדיניים לביטול הגזירה, ואף השיגה היתר להעלות את בעלי רשיונות-העליה שמלפני המלחמה, אך מאוחר יותר חלה כנראה רגיעה במאמצים אלה. באביב 1942, עם התקרבות סכנתה של פלישה נאצית לארץ-ישראל והתגברות מדיניות „השיתוק”, נחלש כמעט לחלוטין הלחץ על בריטניה. רק בסוף נובמבר 1942, משפחתה הסכנה לארץ-ישראל וחללו מתגלות מוראות השואה, העלתה המנהלת הסוכנות מחדש את הדרישה לביטול מוחלט של הגזירה על העליה. משה שרתוק (שרת) יצא ללונדון למאמץ מחדש בנושא זה. בדרכו נפגש שרתוק בקאהיר עם לורד מוין, מיניסטר המדינה הבריטי לענייני המזרח התיכון, והוכיח לו כי משך שלוש שנות המלחמה לא קרה פעולה יהודי נתגלה מסוכן נאצי.⁵

הלחץ המתורש דחף את ממשלת לונדון להצחיר בדצמבר 1942 על כיוונה לתעניק 4000 רשיונות להצלת ילדים מבולגריה וזה בלוויית 500 נשים. המשך הלחץ של שרתוק ושל משרד הסוכנות היהודית בלונדון על מיניסטריי המושבות, תוצו והמלחמה, בצירוף לחצה של דעת-הקהל בבריטניה,⁶ הביאו, בסופו של דבר, ב-3 בפברואר 1943 להודעת מיניסטר המושבות, אוליבר סטנלי, בפארלאמנט. בהודעה נאמר, שניכח הצלחת המשא-ומתן עם ממשלת בולגריה על יציאתם של 4500 ילדים ונשים לארץ-ישראל, מוכנה בריטניה להקצות גם את שארית רשיונות-העליה שנותרו (29,000), לפי הספר הלבן, לעליית ילדים ומלוויהם מארצות אויב. ההודעה עוררה הד רב בדעת-הקהל הבריטי ובעולם התופשי. היה רושם שהנה קמה הממשלה ומכניסה לארץ-ישראל 30,000 ילדים. אך נציגי הסוכנות היהודית

כלונדון עמדו מהר מאוד על מיגבלותיה של ההודעה: איסור הכניסה לארץ-ישראל למבוגרים מארצות האויב בשאר בעינו. העברת ילדים היא הרבה יותר אטית מאשר העברת משפחות שלמות ומבוגרים, ופירוש הדבר הארכת מדיניות הספר הלבן.

הקשיים, ששמה בריטניה בדרך העליה לארץ-ישראל, כללו גם את הניתול המסובך של סתן האשרות, שהונג בימי המלחמה. הענקת אשרה ארצישראלית בארץ אויב בזקקה לשיתוף-פעולה מצד הממשלה השווייצית, אשר ייצגה את האינטרסים של בריטניה בארצות הנ"ל. לאחר משא-ומתן ממושך הגיעה הסוכנות היהודית להסדר לפיו, הדרכון שהוצא בארץ המוצא חרעבר לברן (שווייץ) להתחממה באשרה בריטית, ומשם הוחזר לארץ המוצא על-ידי בלדר רשמי. „אם הדרכונים לא היו מכונים באותו יום יחיד — פעם אחת בכל חודש בו יצא או חזר הבלדר — אבדה האפשרות לחודש או חודשיים להבאת תלדים...“¹ התאונן מבנם באדר, שליח השומר-הצעיר והסתדרות העובדים בוועדת ההצלה בקושטא, בעת שביקר בארץ בפברואר 1943. באותה הזדמנות הוא לחץ על הנהלת הסוכנות לפעול לקיצור הפרוצדורה, כך שהקונסול השווייצית ברוטניה יתן את אשרת הכניסה לארץ-ישראל. לטענת באדר כבר נתקבלה הודעה משרתוק שהדבר הושג, אבל הקונסולים של שווייץ לא קיבלו כל הוראה על כך. דרישתו של באדר ללחץ נוסף על שלטונות בריטניה נתקלה בגישה הססנית של הנהלת הסוכנות, שנמנעה מלהטריד בענייני עליה את ממשלת כלונדון הנתונה במאמץ מלחמתי טוטאלי.²

תיאור מקיף של המכשולים „הטכניים“, מצד בריטניה, שעיכבו ומנעו את העליה, מצוי בדו"ח ששלח איורה הירשמן, נציג „הוועד למען פליטי מלחמה“, למשרד-החוץ של ארצות-הברית ב-6 במארס 1944. המכשול העקרוני היה כרוך בכך, שרשימות המועמדים לעליה היו צריכות לכלול פרטים אישיים מלאים: שם, תאריך ומקום לידה, כתובת בחרה. [נסיונה של הסוכנות היהודית לקבל לידה רשיונות בלאנקו נכשל בשלב מוקדם.]³ הפרטים האישיים נשלחו על-ידי בלדרים מהמשרדים הארצישראלים בארצות הבלקן למשרד הסוכנות היהודית בקושטא. הרשימה שנערכה על-ידי באיכות הסוכנות, חיים ברלס, נשלחה לאישור שלטונות המאגדאט בארץ ומשם — ללונדון, לאישור נוסף. מלונדון הוחזרה הרשימה לצירות הבריטית בקושטא. זו מצידה היתה צריכה לתת את ההוראה לנציג הנייטרלי בארצות הבלקן להעניק את האשרה המיוחלת. אלא שבכך לא תמו הקשיים הנוחליים. לאלה דאגה תורכיה על-ידי קשוי המעבר דרכה.

בעיית המעבר היבשתי לארץ-ישראל

המעבר היבשתי דרך תורכיה היתה את האפשרות הבטוחה ביותר לעליה מארצות הכיבוש הנאצי בימי המלחמה. הדרך השנייה, העליה בדרך הים, היתה הרבה יותר בעייתית, כפי שיתואר בהמשך. מאמצי הסוכנות היהודית להשגת זכות הקעבר, שהחלו באוגוסט 1940, הביאו בפברואר 1941 לפירסום הודעתה הנדיבה של תורכיה בדבר „הסדרת המעבר דרך תורכיה למען עולים יהודים הנתונים לרדיפות בארצות מוצאם“. אך בהמשך ניסתה תורכיה להתחמק ולתקשות על

המעבר בדרכים שונות: אשרת המעבר הוענקה רק למי שהיתה בידו אשרת כניסה לארץ-ישראל עוד בארץ הולדתו. רשימות הצולים-בכות, לאחר שעברו את כל הגילגולים שתוארו לעיל, צריכות היו, אישוא, לעבור גם למשרד-החץ התורכי באנקארה. מכאן הועברו תרשימות למחלקות השונות בממשלה — המשטרה, משרד הפנים, הצבא ועוד. רק לאחר הסכמת כולם, נשלחו השמות לקונסולים של תורכיה בארצות הבלקן למתן אשרות המעבר. כל אחד מהשלושים הללו וכן השלבים הקודמים, הקשורים בממשלת לונדון, נמשך כשבועיים-שלושה. באופן סדיר ארך התהליך כולו כארבעה חודשים; אך אם ניקח בחשבון שפת-ישים התעכבו תרשימות עקב בטלנות או אדישות, ולעתים אף בזדון, נבין שהתהליך שהיה קשור בתשגת אשרת הכניסה ואשרת המעבר לארץ-ישראל, ארך בדרך-כלל כחצי שנה. בנוסף לכך היו התורכים תקיפים בדעתם לא להשאיר על אדמת תורכיה יותר מטאה פליטים. בתתאם לכך הם היו מוכנים להעניק אשרות-מעבר רק לקבוצות בנות 50 איש בשבוע.¹¹ תקנה זו היתה כפופה לסייג נוסף שקבע, שקבוצה חדשה תיכנס לתורכיה רק במידה שהקבוצה הקודמת כבר יצאה לארץ-ישראל. ההיתר לכניסת קבוצה חדשה ניתן, אישוא, רק לאחר שממשלת הגבול הודיעה לאנקארה, שהעולים עברו את הגבול התורכי-הסורי. העובדה שהיו רכבות רק פעמיים בשבוע, והקשיים הגדולים האחרים, גרמו לכך שבין יציאת קבוצה אחת לשנייה עברו לפחות 6 שבועות.¹² התוצאה היתה, כמובן, שתורכיה הפכה לצוואר הבקבוק בדרך העליה היבשתית.

בעיית התעבורה הימית בימי מלחמה

המכשולים הרבים, ששמו בריטניה ותורכיה בדרך הכניסה לארץ-ישראל והמעבר היבשתי אליה הפכו את דרך הים למוצא היחיד לתרחבת היקף העליה, עלתה בדרך הים מטבעה היא גמישות יותר ואינה זקוקה לתיווכה של מדינת שלישיית, על-ידי כך היא גם נוחת יותר לעליה הבלתי-ליגאלית. אך עם פרוץ המלחמה והעמדה התעבורה הימית בפני בעיות קשות ביותר: בעיות הנוגעות הן לעליה הליגאלית והן לעליה הבלתי-ליגאלית.

את הבעיה החשובה ביותר היוו סכנות הדרך. מאז הצטרפות איטליה למלחמה, ביוני 1940, הפכו הים התיכון והים האיגאי לאזור מלחמה. צוללות של שני הצדדים הלוחמים פעלו לאורך החופים ועד ארץ-ישראל הנרצת. פריצת המלחמה בין רוסיה וגרמניה ביוני 1941 עוד התמירה את המצב. מעתה פעלו צוללות של הצבא הבריטי והסובייטי מזה ושל הצבא הגרמני מזה גם בים השחור ובמיוחד לאורך חופי רומניה ובולגריה. אוורים גדולים בים השחור נורעו במוקשים¹³ ואוניות-קרוב של שני הצדדים פעלו בים האיגאי. בתנאים אלה, בדמה, כל עליה בדרך הים מארצות הבלקן כרוכה היתה בהסכמת כל הצדדים הנוגעים לעניין.

על סכנות הדרך נוספה הבעיה העקרונית של מעבר מארץ ארוב אחת לשנייה. בסוף ינואר 1943 דיווח נציג „המוסד לעליה“ למוכירות הוועד-הפועל של ההסתדרות, כי שלטונות רומניה אסרו על יציאת סירות סתחומי המדינה, וכי הסירות שכבר הפליגו הוחזרו בגמל כרסין שבתורכיה.¹⁴ העובדה, שכלי-שיט רומניים הוחזרו

עלידי חצי הבריטי בנמלה של מדינת נייטראלית כתורכית, החליטה את נכונותן הקודמת של רומניה ושל ארצות בלקן אחרות לסיוע ביציאת היהודים על-ידי העמדת כלי-שייט לצורכי העברתם.¹⁴ עובדה זו סייעה גם לחיזוק הלחץ הגרמני על ממשלת רומניה. בפגישה עם אנטונסקו, ראש ממשלת רומניה, העלה פון קלינגר, שגריר גרמניה בבוקארשט, את דרישת גרמניה לסכל את מסירת כלי-השייט הנחוצים למאמץ המלחמתי לידהם של „סוכני האויב“ (היהודים) ולהפסיק את הגירת היהודים לארץ-ישראל. אנטונסקו הבטיח תשובה חיובית.¹⁵ לחץ נוסף של שגרירות גרמניה על מטה הצבא הרומני הביא להסכמה ביניהם „להפסיק כל משלוח יהודים באוניות“.¹⁶ בשלב זה של המלחמה, אחר השמדת הגיס השישי של הצבא הגרמני באזור סטאלינגראד ונסיגת הצבא הגרמני מבסיסיו באי קרים בפברואר 1943, עברו כנראה כל האוניות הרומניות לרשותם של הגרמנים.¹⁷

בינואר אותה שנה ניתן היה צדין לפתור את הבעיה על-ידי כך שהיו מעבירים את העולים מאוניות רומניות לאוניות אחרות.¹⁸ אבל לצורך זה היו המוסד לעליה או הסוכנות היהודית זקוקים לאוניות משלהם. הסתבר, שהמוסדות לא היו ערוכים לכך, כדי להבין את מצבו של „המוסד לעליה“ יש לזכור שעד אותו זמן הוא היה בן-הורג בתנועת הציונות. ביוני 1943 התריע ברל כצנלסון על כך „...הציונות החמיצה הזדמנויות בעלות השיבות... רק מסני שברגעים ידועים לא ידעו מהו הדבר שצריך לעשות... אנו לא הברינו מה זאת עליה ב/... חברינו באקווקטיבה לא הבינו במשך שנים את צרכי עליה ב/...“¹⁹ ואומנם בסוף ינואר 1943 העיד באיכוח „המוסד“, כי „ברשותנו יש כלי, אבל הוא לא שלנו... הכשלנו את הפעולות על-ידי שמלחים זרים עברו על כלי-השייט שלנו“.²⁰ לאור זאת דרש עתה באיכוח „המוסד“ לרכוש שתי ספינות ולהכשיר חבר מלחים. הפעם קיבלה הדרשה את תמיכתו המלאה של דוד רמז, מזכיל ההסתדרות. מיפנת זה ביחס לעבודת המוסד בלט עוד יותר בפברואר 1943, כאשר בן-גוריון דחק באנשים לקנות אוניות, כי „זהו דבר ברע“.²¹ נראה, שהנסיבות שמנעו כל עליה ליגאלית ואפילו גיצול המינסות המצומצמות של ילדים ומלוויהם שאושרו על-ידי בריטניה, שיחררו את בן-גוריון מן החשש שעליה בלתי-ליגאלית תפגע בסיכווי העליה הליגאלית. יתר על-כן, גרמה שבן-גוריון הגיע למסקנה, שצי עברי בדומה לצבא עברי, הוא ערובה נוספת לביצוע כוח הירשוב הארצי-ישראלי לקראת התכרעה הצפויה לו עם תום המלחמה.

למעשה, עמד לא רק המוסד לעליה ב/ בפני תצורך הדחוק באוניות משלו. גם מחלקת העליה של הסוכנות היהודית, שהיתה מופקדת על העליה הליגאלית, נאלצה מעתה בעצמה לגייס את כלי-השייט; הודעת שר המושבות מפברואר 1943 על המשך עליית הילדים התנתה זאת בכך שאמצעי-ההתחבורה הדרושים יועמדו על-ידי הסוכנות היהודית. נסיגותיה של הנהלת הסוכנות לתקן במהירות את מחדלי העבר נתקלו בכביה החמורה של מחסור באוניות בימי מלחמה. יש להבין, שעם פרוץ המלחמה הפעילו המדינות השונות פיקוח מלא על אמצעי התחבורה. בעלי חברות, שקדם השכירו אוניותיהם ל„מוסד“, מצאו עיסוקים רוחניים יותר בחובלה לצורכי המלחמה. דרישת הסוכנות היהודית לסיוע בהעברת הפליטים היהודים נדחתה

עלידי בעלות-הברית בנימוק של מחסור באוניות ושל אפשרות פגיעה במאמץ המלחמתי. מאידך גיסא, נמצאו אז לבעלות-הברית אוניות דרייגור כך להעביר 28,000 פליטים פולנים לשטחי המזרח התיכון, 40,000 פליטים יוגוסלביים למצרים, שבויים ומוחלפים, מצרכי-מזון ליוון, ועוד ועוד. ואוסנם, בשיחה עם אנשי קונגרס יהודים בארצות-הברית עם הנשיא רוזבלט, אמר הלה כי הטענה שאין אוניות להוצאת האנשים היא שטות. האוניות מפליגות מאמריקה מלאות וחוזרות ריקות.²⁰ אך מדיבור וצד מעשה היה המרחק רב.

הבעיות הכספיות והמכשולים הפוליטיים

נסיונות לרכוש או לחכור אוניות מתורכיה נתקלו מיד במיספר מכשולים. מכשול אובייקטיבי היה נעוץ בהרגשתה של תורכיה, שבמהרה תיפתח חזית נוספת בדרום-מזרח אירופה. תורכיה, שחששה מברית-המרצות, התחמשה בקצב מתיר בעזרתן של בריטניה וארצות-הברית, ששלחו ציוד מלחמה רב לנמלה העיקרי, מרסיי. העובדה שכולם חיזרו אחריה ושכל האוניות התורכיות נמצאו בסיקות ממשלתי הותירה ל"מוסד" ולמחלקת העלית של הסוכנות היהודית מרחב פעולה מצומצם ביותר. בעלי האוניות התורכיות גיזלו את המצב ודרשו סכומי עתק, שנראו מוגזמים לשליחי הסוכנות היהודית. אלה ניסו לעמוד על המקח. רק בלחצו של מ. באדר, שהגיע מקרשטא לארץ, הורה אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, בפברואר 1943, להפסיק כל ויכוח באיסטאנבול על מחיר הנסיעה... להסכים לכל מחיר. להתחיל בפעולה.²¹ כן הורה קפלן למשלחת הארצישראלית בקרשטא לדרוש מהגוינת ומ"הרסה" להמציא את הכספים מיד, כדי שיהיו מוכנים לכל הודמנות.

רק כשיקר קפלן בקרשטא הוא הגיע למסקנה, ש"לכסף יש ערך רק במידה שהשלטון הסכים לפעולה, וכי התורכים מוכנים לדון בעניין זה לא אתנו אלא רק עם אנגליה".²² וכאן אנו מגיעים למכשול הפוליטי, שנראה דומיננטי במימוש הספר הלבן. בריטניה חלשה איפוא לא רק על רשות הבנייה לארץ-ישראל, אלא גם על אפשרויות המעבר דרך תורכיה וגם על התעבורה הימית, שסוחרים תורכים היו מוכנים לספק את הדרוש לכל המרבה במחיר. מאידך גיסא, היתה בריטניה מעוניינת להעביר את האשמה מעליה ולהטילה על תורכיה. על כך יכולה להצביע הערה שתשמיע אחד מועזריו של שר המדינה הבריטי במזרח-התיכון באוזני קפלן: "למה אינכם נותנים, בקשיי לתורכים? וכי סבורים אתם, שבלעדיו יהיה להם עניין לפתוח לפני העולים את שערי הבוספורוס?"²³ ואולי יש כאן רמז כן למצב, שבו לא ידעה הסוכנות היהודית לסגל את דרכי פעולתה, במידה מספקת, לתקופת המלחמה, ולא השכילה לראות כי, "הכסף יענה את הכל". גם חברי ועדת-ההצלה בקרשטא, למרות נכונותם לנקוט דרכים בלתי-שיגרתיים, לא היו אלא חברי קיבוץ, וקשה להניח שהיתה להם ההכשרה הדרושה לטיפול במינהל התורכי. עוד מן הראוי לציון, שנסיגתן של התאחדויות העולים מארצות הבלקן להוסיף את נציגותן המכירים את תנאי המקום למשלחת ועדת-ההצלה בקרשטא, נדחה מפעם לפעם, בנימוק שאין לסרב לא פעולת ה"משלחת".

משנאשה מתורכיה, גיסתה הסוכנות היהודית להשיג אוניות גייסראליות

משבדיה. נסיון לחסור אוניות שבדיות, שהיו בים התיכון, הסתיים בכשלון. „הצלב האדום“, שנתן חסותו לאוניות, הודיע שניתנו התחייבויות הגיוניות לגרמניה שבאוניות ישתמשו רק להובלת מזון. נסיון אחר היה להשיג אוניה מיוחדת משבדיה. „למרות הסכומים הגדולים הסכמנו“, דיווח קפלן בסוף מארס 1943, „אך האוניה נמצאת עדיין בשודדיה. עד שתגיע יעברו 2-3 חודשים.“²² הנהלת הסוכנות הבינה, שהמפתח להשגת אוניות להעברת העולים הוא בידי ממשלות בריטניה וארצות-הברית. בעקבות זאת החליטה לטלגרף לחברי ההנהלה באמריקה ובאנגליה, שישתדלו להשיג אוניה.²³ אותו זמן ניסה קפלן, שיצא לקושטא, לגייס את עזרתן של שגרירויות בריטניה, ארצות-הברית וברית-המועצות להסדרתה של התעבורה הימית. עשרות הפגישות, שקיים קפלן בקושטא, בסיועם של אליהו אפשטיין (אילת) וח. ברלס, באיכות הסוכנות היהודית במקום, הביאו אותו למסקנה שהתובת לפעולה היא לונדון ולא תורכיה. גם הפניה לאמריקנים נענתה בכך, ש„הם יתמכו באנגליה בפעולה זו, אם האנגלים יפעלו.“²⁴ קפלן דאג להעברת המידע ללונדון ודרש מהממשלה לתת לצירות הבריטית בקושטא יפוי-כוח לטפל בשאלת הטראנספורט.²⁵

רכישת אוניות או ביצוע כל פעולה אחרת למימושה של התוכנית דרשו כספים רבים. ובאן נשאלת השאלה — מה היו אפשרויות המימון להצלה, שעמדו לרשות המוסדות? מסתבר, שעד סוף 1942 לא יוחדה כל קרן לאומית לצורכי הצלה. הפעולה היחידה שנעשתה עד אז היתה משלוח כספים לחברים, במסגרת מפלגתית. התפיסה תרומת היתה של חלוקת תפקידים: האחריות להצלה מוטלת על כלל המוסדות היהודיים העולמיים, בעוד שהסוכנות היהודית היא האחראית לצורכי בניין ארץ-ישראל בלבד. תפיסה זו טסבירה את התנגדותם תועה של חברי הנהלת הסוכנות לפגיעה בתקציב הציוני. „אין משנים מצדקה לצדקה“, טען גובר הסוכנות היהודית.²⁶

חיפוש דרכים לא שיגרתיות

התוצאה היתה שהמוסדות הרגישו את עצמם חסרי-אונים, ולא ייפלא שלא ראו אפשרות לממש את התוכנית בעצמם. קשה גם להניח שאפשר היה להסתיר את התוכנית מבריטניה, כיוון שיש לראותה במסגרת הגיוששים של רומניה להתקרבות לבעלות-הברית.²⁷ למעשה, רומניה עצמה דיווחה לבעלות-הברית על התוכנית. ואומנם ברלס דאג להדגיש את העובדה, שהתוכנית ידועה כבר לצירות הבריטית בקושטא וכנראה גם לממשלת לונדון.

בנסיבות אלו החליטה הנהלת הסוכנות לבקש את עזרת השלטונות להעברת פרטי התוכנית ללונדון, שם שהה אז שרתוק, ולניו-יורק; להטיל על ברלס לנהל משא-ומתן מוקדם בקושטא, לפעול שיינתן לד"ר פיישר, מראשי ההנהגה הציונית ברומניה, לבוא לקושטא לבידור העניין.

בתגהלת הוועד הלאומי ובמזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות בלטה עמדה אופטימית יותר. ביטוי לכך נתן דוד רמז, המזכיר הכללי של ההסתדרות העובדים, בדברים שאמר בישיבת הנהלת הוועד הלאומי ב־17 בינואר 1943:

אם האסון דמיוני, אולי יכולה להיות גם הצלה דמיונית. בדרך המלך אין מה לחשוש, אך יש מקום לפעולה עצמית של היישוב להצלה דמיונית, לפדות את שבויי ישראל בנוסף ימיהיבניים, דרוש כסף שאפשר לסכנו. אנו מכירים את העמים האלה ואת פקדיהם. אם נרצה לחכות לבדיקה ולפתחת שערם — נאמר שלא ניסינו נסיון דמיוני, איני חושב שאפשר לעשות בדיקה בלי סיכון 50 אלף לא"י. צריך שלרשות הפעולה יעמדו רבע מיליון לא"י מן הארץ. לו תקמנו ועד ציבורי לפדות, היתה אמריקה עונה בתשובה המונה, לו נעשה גם הנסיון הזה ולא הצלחנו, הייתי אומר: גם דרך זו נוסתה".

באיון מידה הצליחה עמדה זו להגיע את המוסדות לפעולת הצלה נמרצת יותר? מסתבר שעמדה בלתי-שיגרתית זו לא הגיעה כלל לידי ביטוי בתחלשות של הנהלת הוועד הלאומי. זאת על-פי הסכם בלתי-כתוב עם הנהלת הסוכנות, שלפיו צומצם תפקידו של הוועד הלאומי בנושא ההצלה לתגובת היישוב בארץ, בעוד שכל הקמור במיבטים של מדיניות חוץ — היה בתחומה של הנהלת הסוכנות. כמו-כן מסתבר, שיש להבחין בין הזדהות רגשית עם אסון יהודי אירופה לבין נכונות לפעולה של ממש הכרוכה לעתים בקורבנות. משהגיע העניין לבחינה מעשית ועלתה על הפרק שאלת המקורות למימון ההצלה, הרי גם רמז, שימים אחדים לפני-כן סבר שצריך להקים ועד ציבורי לפדיון שבויי ישראל, טען עתה שלא צריך להקים מגבית עממית מיוחדת להצלה, מפני שהדבר עלול לפגוע במגבית ההתגייסות.³² עם זאת, הלך וגבר מעשה הלחץ של מוכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, של הנהלת הוועד הלאומי ושל הוועד הפועל הציוני על הנהלת הסוכנות, להירתם לעניין ההצלה. במחצית פברואר 1943 הצליח הלחץ הזה להביא להתחלטה ראשונה על הקצבה כספית לצורך ההצלה. ההחלטה היתה להקציב 75 אלף לא"י, ששליש מסכום זה ימומן על-ידי ההסתדרות העובדים, שליש על-ידי הנהלת הסוכנות ושליש על-ידי מגבי ההתגייסות. סוכן שסכום זה לא עמד בכל יחס ל-3.5 מיליון הדולרים שנדרשו לתוכנית טראנסניסטרית.

אך דומה שלא רק קשיי המימון הכבידו על מימוש התוכנית. פעל גם גורם נוסף — פאטאליזם, ראית המצב כחסר כל מוצא ואי-אמונה בהצלה. למרבה הצער בלטה גישה זו דווקא אצל יו"ר ועד ההצלה, יצחק גרינבוים.³³

עמדת השליחים בקושטא

השליחים בקושטא התקוממו בתוקף כנגד גישות אלו שמנעו מראש כל אפשרות להצלה המונית. „אני חושב“, טען מלך ניישטאט, „שהפסיכוזה הזאת שהכל אבוד... היא אסון גדול לנו. באשר המסקנה הראשונה מהפסיכוזה היא: „לכן אין מה לעשות. איבדנו הכל. זה לא נכון, לא נכון מבחינה עובדתית“.³⁴ ומאחר יותר, לאחר שהיה עד לקשיים שנערמו בפני התוכנית לאירגון מגבית מיוחדת להצלה, ועק: „למה מעיזים לדכא כל תוכנית?... אני מסתובב בהרגשה כאילו אני רמאי, כאילו באתי להוציא כסף יהודי... אני מסתובב וממש פוחד לפצות פה“.³⁵ יש בידינו עשרות מכתבים בהם כותבים חברים, שאילו היו אמצעים אפשר היה להציל, הוסיף, „אך הכסף צריך להיות מוכן מראש, אולי תתגלה אפשרות פעולה“.³⁶ גם

מנחם באדר, שהגיע במיוחד מקרסטא, הוקיע את הפאטאליות שאחז במוסדות: „כפי שבהתחלה לא האמנו לצרות האיומות וכפי שאיננו מסוגלים להאמין ברגע הראשון שהאסון כל-כך גדול, כך אין אנו מסוגלים להאמין שיש אולי סיכוי קטן להצלת נפשות”.²⁷

באדר תהת גם על התרגשה בארץ כאילו העניין התגדף. הוא הסביר, שהיו מחומות פוליטיות בבוקארשט ורק חלת הפסקה במשאומותן. אך עיקר חשיבותו של דו"ח באדר (11.2.1943) היה של צבי יחיאלי, שהגיע אחריו, הוא בכך, שניסו לחלץ את תוכנית הצלתם של יהודי טראנסניסטריה מן התפיסה שראתה אותה כנסיון-הצלה על-ידי תשלום כופר-נפש, מעשה ששלטונות ארצות-הברית הזהירו מפניו והכריזה שתראה בזה קשרים עם האויב והאחראים לו ייענשו בכל חומרת הדין. באדר תהת, שזאת-שלום הנדרש לשיחור יהודי טראנסניסטריה אינו כופר-נפש אלא תמורה להעברת האנשים לבוקארשט, כלכלתם שם, העברתם לקונסטאנצה או לכל נמל אחד ותבאתם עד למים הטריטוריאליים של תורכיה. העברת כל איש צריכה לעלות 200,000 ליי רומניים, שהם 100 לא"י בשוק השחור. „ברור שדבר זה קשור ברובה לחברות הרומניות”, טען באדר, „אך גם לפני המלחמה שילמו סוכמים לא קטנים בשביל זכות לעליה ב”, ואלה העוסקים בעליה זו מרוויחים תמיד, אבל זהו סכום המתקבל על הוצעת”. ואילו צ. יחיאלי טען בפשטות: „למה לצייר שד שאיננו קיים. מה שיש זה סט הגירה בסכום ענקי, אך לא כופר-נפש”.²⁸

כמרכן יצאו השליחים נגד הפירסום שניתן לתוכנית. הפירסום במערב נעשה על-ידי בן-הכט, חבר ועדת התעמולה של אצ"ל בניו-יורק. כשנודע לבן-הכט על התוכנית,²⁹ הוא פירסם אותה בעיתוני ניו-יורק, מתוך כוונה לעורר את דעת-הקהל האמריקנית ללחץ על בעלות-הברית לבטל את האיסור על העברת כספים ומשאומות עם האויב. השליחים, לעומת זאת, גרסו שהפירסום עלול לעורר את תשומת-לב הגרמנים ולהביא לכך שהחוג המצדד במדיניות הסמדת היהודים ינצח.³⁰

בעיית יחסיה של רומניה עם הגרמנים ועם בעלות-הברית

שיקולים אלה, כנראה, הם שהביאו לכך שב-23 בפברואר 1943 הכחישו המוסדות היהודיים והציוניים בארצות-הברית ובבריטניה את דבר קיומה של התוכנית. האם באמת סיכן הפירסום את התוכנית הזאת? או שמא דווקא פירסום רחב יותר היה לוחץ על הממשל האמריקני לסייע במימושה? לכך איננו יכולים עדיין לתת תשובה ברורה. הדבר דורש עוד מחקר במסמכים הרומניים וגם באלה של בעלות-הברית. מכל מקום, היום ברור שבאותה תקופה חיפשה רומניה דרכים לצאת מהמלחמה. מזכירו של מיכאיל אנטונסקו טוען, שבנובמבר 1942 הסיק אנטונסקו, ראש ממשלת רומניה, שגרמניה לא תוכל לנצח את ברית-המועצות, ואז הטיל על סגנו, מיכאיל אנטונסקו, לחפש קשרים אל בעלות-הברית.³¹

כאן נשאלת שאלה נוספת: האם היתה רומניה ריבונית בתחום זה? ת. לביא טוען כי לִקְה, הממונת על ענייני היהודים ברומניה, שיחק משחק כפול. אחרי ששטח את התוכנית בפני נציגי היהודים ברומניה, הודיע לִקְה עליה לקילינגר, שגריר גרמניה בבוקארשט, תוך שהדגיש כי לא ייגש לביצועה, אלא אחרי שתיוודע

לו עמדת הגרמנים. עם זאת, מן הראוי לשים לב לעובדה, שתוכנית טראנסניסטריה דווחה לידיעת הסוכנות היהודית עוד בנובמבר 1942, הרי קלינגר דיווח על התוכנית רק ב"12 בדצמבר.⁴² רק ב"9 בינואר 1943 הורה משרד החוץ הגרמני לקלינגר להכשיל את התוכנית הרומנית בנימוק שהאויב יראה את הדבר כאות לחלשה, ורומניה לא תזכה תמורת זה לטיפול נאות יותר מצידו. כן הודגש, שהתגירה מגדילה את כוחו הצבאי של האויב.⁴³ למנהיגות הציונית היה, איפוא, מרחב זמן מסוים, אם כי מוגבל, כדי לנסות לממש את התוכנית. סביר להניח, שאם התעשה היתה מתקבלת במערב היה י. אנטונסקו מצליח לעמוד בלחץ הגרמני, בשיתוף עם אותם חוגים גרמניים שתמכו במגמה זו.⁴⁴

מאידך גיסא, התנגדותן העקשנית של בעלות-הברית להעברת כספים ולמשא ומתן עם האויב חיזקה את השפעת הלחץ הגרמני על רומניה. אי נכונותן של בעלות-הברית לקלוט את הפליטים היהודים ולסייע בהעברתם תרמה אף היא את חלקה בגניזת התוכנית. בעלות-הברית לא הודו בכך, ובחרו להציג את הצעת טראנסניסטריה כהונאה — נסיון סחיטה של הרומנים, המבקשים ליצור להם אליבר על-ידי משא ומתן ולא על-ידי הוצאת אנשים.

עמדתה של ההנהגה הציונית

נרמז שההנהגה הציונית שוכנעה מהסיוע הנ"ל ומעמדתן התקיפה של בעלות-הברית כלפי הנרשא ולא הפעילה עליהן לחץ כבד. מתוך דריה של שרתוק ניתן ללמוד, שהמשרד המדיני בלונדון התנגד להעלות את התוכנית הזאת בפני בעלות-הברית.⁴⁵ בניגוד לדעת המשרד טילגרף שרתוק למחלקת המדינה האמריקנית כדי לברר את הפרטים, אך כשהגיע לשם התברר לו שהצנוורה האמריקנית עיכבה את הידיעות. היתה גם פניה של ד"ר וייצמן לשגרירות הבריטית בווישניגטון, אך כשנאמר לו שהתוכנית היא הונאה, לא חזר יותר לדון בה, לא הוא ולא נציגים אחרים של הסוכנות היהודית.⁴⁶

עמדתה הפאסיבית של ההנהגה הציונית לגבי תוכנית טראנסניסטריה הרשפעה, כנראה, משני גורמים עיקריים. האחד, עמדתה הספקנית של המנהיגות הציונית ברומניה. כאן יש לומר, שבניגוד לעמדה היוזמת, הדוחפת, שהיתה למנהיגות היהודית בסלובקיה בעניין תוכניות סלובקיה ואירופה,⁴⁷ גילתה המנהיגות הציונית ברומניה הסתייגות רבה מתוכנית הזאת. בדו"ח ששלחו מירשו בנביגשתי ויילהלם פיישר מרומניה, הם ביקשו לברר את מידת הסמכות של נציג הממשלה — האם זהו עסק רומני בלבד, או שגרמניה עומדת מאחוריו וגו'.⁴⁸ ברור, שספקנותן של התנהלה הציונית ברומניה לא היה בה כדי לעודד את הנהלת הסוכנות לפעולה ממשית לביצוע התוכנית.

הגורם האחר נעוץ, כנראה, במדיניות שיתוף-הפעולה עם בריטניה, מדיניות שיצרה כפיפות יתירה לבעלות-הברית. עובדה זו באה לביטוי, למשל, בטיפול בעליה, מסתבר, שעד פברואר 1943 ריוחה בהנהלת הסוכנות סגמט, שיוצגה על-ידי ד"ר גיוזף, מזכיר המחלקה המדינית, שלא להסיר יותר מדי את בריטניה. רק אז נשתכנע קפלן ופסק שיש להסיר את בריטניה על-ידי מברקים נוספים.⁴⁹

אותה השלמה והבנת לקשיים של בעלות-הברית בלטו עוד יותר בעניין איסור העברת הכספים לארצות האויב. הדבר בא לידי ביטוי קיצוני במכתב ששלח נתן שוולב, בא-כוח „החלוץ” בשווייץ, לחברי ההכשרה בסלובקיה. [אומנם יש להסתייג ולומר, שהמכתב מצוטט על-ידי זכרוננו של הרב מיכאל וייסמאנדל, ואיננו בבחינת עדות אותנטית, אלא שהדברים בעיקרם לא הוכחו. בראיון שהיה לי עם נתן שוולב, טען הלה רק שסדר הדברים במכתב משובש.²⁰] באותו מכתב כתב שוולב, כנראה, כי „שטות ואפילו חוצפה היא מצידנו לשאול מאת הגויים ששופכים את דמם, שהם יתנו רשות להביא את כספם למדינת של אויבם, להגן על הדם שלנו”.

למרות שהשליחים בקושטא טענו מתחילה, שיש ללכת בדרכים בלתי-ליגאליות, הרי שבארץ העזו לדרוש מיהדות אמריקה להפסיק את האיסור על משלוח כספים לארצות אויב רק באוגוסט 1943. גם אז הועלתה הדרישה רק במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות. באותה עת טענה גולדה מאירסון (מאיר), כי בעולם היהודי לא יכולה עכשיו להיות לריאליות יותר גדולה לאיזה עניין שהוא מאשר הלואליות ליהודים הנמצאים בארצות הכיבוש.²¹ אך זה היה, כאמור, רק באוגוסט 1943, בעת השפל ביחסים שבין היהודים לבריטים, כשהמשא-ומתן על תוכנית טראנסניסטריה כבר גסס למעשה. באותה עת העלתה ממשלת רומניה תוכנית מצומצמת יותר, של העלאת 5000 ילדים יתומים מטרנסניסטריה.²² [לדעתנו, תוכנית זו מזוהה חיווק לאמינותה של התוכנית הגדולה יותר.]

התוכנית המצומצמת

מול יחסה המסויג של המנהיגות הציונית לגבי תוכנית טראנסניסטריה הגדולה יש לציין את המאמצים שזו השקיעה בתוכנית המצומצמת יותר. בעניין זה קבע בן-גוריון: „נדבר על המיליונים, אך קודם-כל נעלה את החמשת-אלפים. אם לא נעלה את אלה שיכולנו להביא אותם, לא תהיה לנו שום בשרה”.²³ היתה זו גישה של — טובת ציפור אחת ביד מאשר עשר על העץ.

ואומנם תוכנית מצומצמת זאת, שקיבלה את אישורה של בריטניה²⁴ והיתה במסגרת האפשרויות הכספיות של הסוכנות היהודית, זכתה לטיפול נמרץ הרבה יותר מצד המוסדות. עוד בסוף דצמבר 1942 החליטה הנהלת הסוכנות ליטול על עצמה אחריות כספית ואירגונית לעליית 5000 ילדים מתבלקן. עתה, משעלתה על הפרק תוכנית הוצאת 5000 יתומים מטרנסניסטריה, והחייבה הסוכנות היהודית להעמיד לרשותם 2000 סרטיפיקאטים ולתת אחר-כך סרטיפיקאטים נוספים; וכדי למנוע סכסוכים פנימיים הבטיחה שסרטיפיקאטים אלה הם מחוץ לכלל הסרטיפיקאטים לילדים מרומניה. „על-סמך יפוי-הכוח שהיה לנו הודענו שיעבירו מיד את הילדים וכי אם יהיה צורך בהשתתפותנו בהחזקת הילדים ניתן את השתתפותנו הכספית תוך, דיווח קפלן”.²⁵ העברתם והחזקתם של הילדים צריכה היתה לעלות כ-250 מיליון ליי רומניים (שהם 75—100 אלף לא”י). חלק גדול מסכום זה הסכימו, כנראה, יהודי רומניה לממן. אך קפלן דאג להבהיר להם, שאם יסבלו מחוסר כסף, תיקח הסוכנות היהודית על עצמה את האחריות למימון.

לנוכח צרכים אלה נראית לנו תמונה דרישתם של מנחם באדר וואניה פומרנץ, חברי משלחת התצלה בקושטא, לתקציב של 10,000 לא"י לחודש פרט לסכום הדיפלומטי של 35,000 לא"י. "היו תבריים", תוסף קפלן, "שפיקפקו גם באפשרויות הוצאתו של סכום כזה". נדמה, איפוא, שאפילו חברי המשלחת, הקרובים יותר לגיתיונם תאודורי, לא הצליחו עדיין להשתחרר ממושגי התקציב הציוני שמלפני המלחמה והשוואת, ולא הצו לדרוש סיכון כספי החולם את צורכי השעה. כך אומנם הרגישו מיספר פעילים בארץ, ביניהם י. ברשל, נציג, המוסד לעליה בהסתדרות העובדים. במכתב מן ה-8.4.1943 אל המשלחת בקושטא, התפלא הלה שלא דרשו יותר מאשר 10,000 לא"י לחודש. אפשר לגייס יותר כסף, טען, "ואתם אל תהססו מלדרוש אותו".⁶⁶

מאז שובי של קפלן לארץ, בסוף מארס 1943, התגבר איפוא המפנה המסוים ביחסם של המוסדות האלה לשאלת התצלה, שהחל עוד בחודש הקודם. זה התבטא בחקצבת כספים, בלחץ פוליטי גובר על בריטניה ובגישת חיובית יותר לעליה הבלתי-ליגאלית. הסאמצים המוגברים מצד המוסדות הלאומיים קיבלו, כנראה, עידוד מהצד הרומני, שכבר במארס 1943 איפשר יציאת משלוח ראשון של 1000 ילדים מרומניה ומטראנסניסטריה דרך בולגריה. לאחר שהילדים נעצרו בגבול בולגריה, פנו השלטונות הרומניים לשגרירות הגרמנית בבוקארסט להחיש את אישורה לשלוח 5000 הילדים דרך תורכיה, בהסתמך על הבטחת שניתנה למאראשאל אנטונסקו בשיחתו עם היטלר.⁶⁷ מכתב תשובה של סגן ראש ממשלת רומניה, מ. אנטונסקו, לנשיא הצלב האדום מ-24 במאי 1943 מלמד גם הוא על נכונותה העקרונית של רומניה לתקלת ההגירה. במכתב הודגש: "אנו מחכים להצעותיכם הקונקרטיות כדי שנקבל על עצמנו את ההכנות הנהליות הנחוצות".⁶⁸

אך, נראה, שהיה מאוחר מדי. במאי 1943 התגבר מאוד הלחץ הגרמני על רומניה. קודם לכן היתה כבר החלטה על מינוי ועדה ממשלתית, שצריכה לצאת לטראנסניסטריה ולקבוע את הילדים הבאים בחשבון ואת הסידורים לתעברתם. ועדה זו בוטלה עתה, מפני שבינתיים הוקמה ועדה חדשה לענייני היהודים ברומניה ולקט, הממונה על ענייני היהודים, לא היחיד בה. הצטרפו אליה 4 אנשים ובתוכם גם איש הגסטאפו. הפעילות נכנסה לשלב חדש.⁶⁹ התמרת ההתערבות הגרמנית באה לביטוי גם בפקודה שהוציא ראש חטיבת הדרום של הצי הגרמני ב-27 במאי 1943. בפקודה נאמר: "לקראת ההכנות המחודשות למשלוח יהודים מרומניה דרך תורכיה, דבר בלתי-רצוי מבחינה גרמנית, אנו נאלצים למצוא פתרון לעניין בלי שיתוף-פעולה של הרומנים... באין אפשרות למנוע בחוץ את הפלגת היהודים, צריך להכניס כוחות קרב ימיים של גרמניה נגד משלוחי היהודים בהיותם מחוץ לתחום המים הרומניים, בלב-ים. לא היהודים ולא כלייהשיט יוכלו לשוב לרומניה".⁷⁰

נסיונות נוספים ומכשולים נוספים

אין פלא, איפוא, שרומניה לא איפשרה עוד יציאת אוניות בעלות דגל רומני. השתדלויות הצלב האדום הבינלאומי להשיג משלטונות המעצמות הלוחמות רישון

למעבר חופשי נכשלו אף הם. המדינות הנייטראליות היו מוכנות להעמיד לרשות המהגרים אוניה, רק בתנאי שבעלות-הברית תערוכנה לספק להן אוניה אחרת אם זו תיפגע. בעלות-הברית התחטקו. בסוף אוקטובר 1943 דיווח ברלס, כי „בדבר ילדי רומניה נעשה הרבה מאוד, אבל הדבר מתעכב לרגל חוסר אוניה. שבדית אומנם יכולה לתת אוניה, אבל רק אם הממשלה הבריטית תיתן ערבות, וזה עוד לא הושג.”⁶¹

נסיון רציני נוסף לרכוש או לחכור אוניה נייטראלית נעשה על-ידי אנשי הסוכנות היהודית בתורכיה. נחל משא-ומתן לגבי האוניות „ואסאן” ו„טארי”, שכל אחת מהן יכלה להוביל יותר מ-10,000 עולים. גם נסיון זה עלה על שרטון עקב דרישתה התקיפה של תורכיה לקבל אוניה חדשה תמורת כל אוניה שתוטבע ארצות-הברית מוכנה היתה לתת פיצוי כספי בלבד. במשא-ומתן התערב איירה הירשמן, שליח „הוועד למען פליטי המלחמה” האמריקני, שהגיע לקושטא בפברואר 1944, ובלחצו חוסר המכשול האמריקני והובטחה האוניה המבוקשת.⁶² אבל כל הנסיונות להשגת רשיון למעבר חופשי מצד ממשלת גרמניה עלו בתוהו. הן הירשמן והן ח. ברלס היו בדעה שאין לסכן אוניה כה גדולה ללא אישור גרמני. התקווה לעליה ליגאלית גדולה של 5000 מילדי טראנסניסטריה עלתה איפוא בתוהו בשלב זה.

עם זאת נמסכו המאמצים לעליה ב/. בראשית 1944 רכש „המוסד לעליה” בבולגריה את הספינות „מריצה”, „מילקה” ו„בלה ציטה”. ספינות קטנות וישנות אלו היו מוכנות לקבל על עצמן את הסיכון שבהעדר מסלול בטחון. בעידודו של ח. ברלס, שהבטיח להם על אחריותו לאשר את הרויות לארץ-ישראל בבואן לקושטא,⁶³ יצאו הספינות לדרך. כאן התברר, שלמרות הוראת חטיבת הדרום של צי גרמניה לחסל את הספינות בלב ים, הרי בלחץ משרד החוץ הרומני⁶⁴ נמנעה כבר אז גרמניה מלנקוט אמצעים קיצוניים כאלה. אדמירל דניץ, המפקד העליון של צי המלחמה הגרמני, החליט שאין להפריע לספינות אלו. ואומנם הספינות „מילקה” עם 143 פליטים ו„מריצה” עם 238 פליטים, שיצאו במארס ובאפריל 1944, נזוטו בשטח המוקשים על-ידי שתי סירות מירוד של צי המלחמה הגרמני עד צאתן לים הפתוח. הסדר בלתי-רשמי זה חזר גם בהפלגות החוזרות של אותן ספינות בחודשים אפריל-מאי 1944 וכ-1200 פליטים הצליחו להגיע בדרך זו לקושטא, לקבל רשיונות ולעלות לארץ-ישראל בדרך היבשה.

מכל מקום, עד אפריל 1944 לא הצליחה הסוכנות היהודית לממש אפילו את התוכנית המצומצמת של העלאת 5000 תלדים מטרנסניסטריה, וכאן נשאלת השאלה — האם לא ניתן היה לנצל את הדרך של עליה ב/ במסדים רחבים יותר?

מסתבר, שפרט לכל המכשולים החיצוניים, היו גם מיספר מכשולים שהיו קשורים בדרכי עבודתה של הסוכנות היהודית ושל המשרדים הארצישראלים בארצות הבלקן. המפתח המפלגתי בחלוקת רשיונות-העליה ואפשרויות התעברה נרמז לסכסוך הריף בין חברי הוועד הארצישראלי, האחראי לאירגון העליה ברומניה, „אפילו על פתחו של גיהנום העומד להתחולל בארצות התן”, תולונן ברלס, „אין באי-כוח המפלגות חוזרים בתשובה וממשיכים את מטות המינסוכים הפעוטים,

כאילו לא אירע ולא יארע דבר.⁴⁰ בדו"ח נוסף, מאפריל 1944, הוסיף ברלס, שהסיכסוכים בין עסקני העליה ברומניה מכלים כל פעולה תקינה. „במשך השנה היו 3 פעמים חילופי-נכרי בוועדות... בעל-כורחי הסכמתי למינוי ה' ויסו (יורי) התנהלה הציונית ברומניה — ח.ו.א.) לאחראי על ענייני העליה... והנה הצעדים הראשונים של שיתוף-הפעולה על דעת כל המפלגות הם, שאין אחד יודע ומסכים לאשר יעשה תברו. אני מלא צער ורוגז על מצב הדברים, בארץ היחידה כמעט שאפשר לארגן עליה, לולא הממשולים הללו.“⁴¹ גם העליה מבולגריה סבלה, כנראה בשל עניינים הקשורים באירגון העבודה במקום. „הצרה היא שאין לנו בא-יכו בסופיה, שיוכל לפעול כראוי בענייני העליה. טובי העסקנים הציוניים, שקיבלו את הרשימות מותיקים, עזבו או עומדים לעזוב בקרוב את בולגריה בכלל, והם בדרך. ניסיתי למנות שורד-דין לאייהודי שידבר בשמנו במוסדות, אך קשה מאוד לעבוד בדרך זו.“ התלונן ברלס.⁴² מדיניות העליה הסלקטיבית של הסוכנות היהודית רוקנה, איפוא, את הארצות הכבושות מהמנהיגות הציונית ופגעה בין השאר באירגון העליה, בהגנה העצמית ועוד.

ממשולים נוספים נבעו, כנראה, מעיסובים שחלו במשלוח רשימות-העליה מתארץ לתורכיה. „קובלני עליכם מאוד“, כתב ברלס לארץ בינואר 1944, „אך תחשבו ברצינות על עליה בזמנת, אם כך נעשית הפעולה?... עליכם לבאר את המצב לממשלה ולדרוש לתקן את המעוות בעניין יגע זה.“⁴³

באפריל 1944 קיבלה סף-סוף הצירות הבריטית בקושטא הוראות לתת רשימות כניסה על-ספך רשימותיו של ברלס, בא-יכו הסוכנות היהודית במקום, ללא צורך באישור ירושלים ולונדון. „מה רבה היתה הכרכה בהנחה זו, לו באה בזמן“, כתב ה. ברלס, בינתיים שוחררה טראנסניסטריה על-ידי הצבא האדום, ובריסניה מיהרה לתחליף את התגבלה הקודמת בתגבלה חדשה, שאסרה את השימוש ברשימות-העליה ליתרדים מארצות חופשיות ומשתחררות, שממזן העליה היתה אפשרית. זה, כביכול, על-מנת לשמור את הרשימות לעולים הנמלטים מארצות הכיבוש.⁴⁴ אך הפצצת קונסטאנצה והחקרבות החזית הצבאית לבלקן מנעו כל עליה, ורשימות העליה שהוקפאו היו מוגחים חודשים רבים ללא שימוש.

סיכום

מכל האמור לעיל נראה, שעניין ההצלה היה במידה רבה מחוץ לשליטתם של המוסדות הציוניים. יתר על כן, בתקופה בה נחלצת הסוכנות היהודית לפעולה היא היתה, כנראה, במידה רבה דלת-סיכויים להצלחה. באותו זמן גבר כבר הלחץ הגרמני על רומניה והעמדה הגרמנית בכללה נתקשתה.

נראה לנו שהמחדל העיקרי מקורו בעובדה, שהתנהגה הציונית התפתה לתכנת הכלים להצלה רק בשנה הרביעית לסלחמה. אוטנם גם אז לא היה עדיין הכל אבוד. יתר תגופה, מסירות ונכונות לקורבנות היו מסייעים, ללא ספק, לגידול ממדי ההצלה, ואומנם השליחים בתורכיה ואחרים ביישוב דרשו הקצאת סכומים גדולים, שיהיו מוכנים מראש לכל אפשרות הצלה. אך לעומתם בולטת גישתו של גובר הסוכנות היהודית, שטען: „כאשר יידרש, חיישוב יתן“. לו דרישת

תוכנית טראנסניסטריה

הראשונים היתה גוברת, אפשר היה להציל מעט יותר. בדיני נפשות זה הרבה מאוד!

הערות

1. פרוטוקול מישיבות הנהלת הסוכנות תשי"ג, 23.12.1942, אצ"מ.
2. הנוסח המלא מופיע בדו"ח ויזאלי במרכז מסא"י, 24.2.1943, אמצ"ע ו, 21/43, אך האזהרה הושמעה חודשים לפני כן.
3. לשאלת עמדת בריטניה לעילית והמאבק הציוני בשאלה זו עיין בקובץ התעודות המסופות לספרו של ברלס, *הצלה בימי שואה*, ע"ע 206–250.
4. עדות לכך מהווה הסכמתו להמשך קיומם של המשרדים הארצישראלים בארצות הכבוש ולקיום קשריהם עם הסוכנות היהודית מחוץ לגרמניה.
5. דו"ח ב, ג'זף בהנהלת הסוכנות, 13.12.1942, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, תשי"ג ו, אצ"מ.
6. בבריטניה היה אריגון, שעליו נמנו גם הארכיבישוף מקנטרבורי, אלן רתבורן ועוד, שראה תפקידו בהצלת יהודים.
7. פרוטוקול של מזכירות הוועדה הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
8. שם.
9. הוועד למען פליטי המלחמה" הוקם על-ידי ממשלת ארצות-הברית בינואר 1944 (כמנהל נתמכה ו. ג'ון פהלה), בכך הוצא עניין הפליטים מידי מזכירות-המדינה האמריקנית. משקם הוועד הוא החל בפעולה נמרצת למען ההצלה. ראה א. הירשמן, *מספדושה עד הנה*, ירושלים, תשי"ח, ע"ע 38–41.
10. ראה פרוטוקול מישיבת הנהלת הסוכנות תשי"ב, 8.2.1942, אצ"מ. (רשימות בלאנקו - רשימות שהסוכנות היהודית תוכל למלא בהם בעצמה את הפרטים האישיים).
11. ראה תזכיר על שיחה בין השגריר הבריטי באנקארה ובין באיכות הסוכנות היהודית, ברלס, *הצלה בימי שואה*, עמ' 237. רק בפברואר 1943 הסכימו התורכים להגדיל את הקבוצות ל"צו נפש לשבע"; ראה דו"ח ויזאלי במרכז מסא"י, 24.2.1943, אמצ"ע.
12. דו"ח באדר בישיבת הוועדה הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
13. כך, כנראה, נפגעו אוניות המעפילים, "מטרומתי" ו, "מפקוריה" מצוללות רוסיות, ששטו בים תשחור למטרות מלחמה רגילות - התקפות על מיכליות-דלק של גרמניה ואיטליה, ללא כוונה לתבל בפליטים היהודים דווקא. ראה ברלס, *הצלה בימי שואה*, עמ' 183.
14. דו"ח י, ברפל, פרוטוקול של מזכירות הוועדה הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943, א"ה. (מרסין - נמל סמוך למסרין איסכנדרון).
15. ראה ברלס, *הצלה בימי שואה*, ע"ע 173–181.
16. חליפת מברקים עם השגרירות הגרמנית מ"2.3.1943, ראה *הצלה בימי שואה*, עמ' 181.
17. הודעה כזו נמסרה לשגרירות הגרמנית ב"3.3.1943 גם על-ידי לקח, הממונה על ענייני היהודים ברוסיה; ראה שם.
18. דו"ח קפלן במזכירות מסא"י, 30.3.1943, אמצ"ע ו, 24/43.
19. דו"ח י, ברפל במזכירות הוועדה הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943, א"ה.
20. מדיוני הוועדה המדינית של מרכז מסא"י, 16.6.1943, אמצ"ע ו, 36/43. כמובן עיין בעבודת המוסמך, עמ' 35. ראוי לציין שבירל כנלסון עצמו היה מהלוחמים הראשונים בתנועת הפועלים הארצישראלית למען עליה ב'.
21. דו"ח י, ברפל במזכירות הוועדה הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943, א"ה.
22. פרוטוקול מישיבת מזכירות מסא"י, 10.2.1943, אמצ"ע ו, 24/43.

23. ד"ר שרתק להנהלת הסוכנות, 27.4.1943, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות תש"ג, אצ"מ.
24. ד"ר באדר במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ת.
25. ד"ר קפלן במזכירות מפא"י, 30.3.1943, אצ"מ, 24/43.
26. ב. באדר, שליחיות עצמיות, עמ' 69.
27. ד"ר קפלן במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 31.3.1943, א"ת.
28. בתורו מארה"ב, דיווח שרתק להנהלת הסוכנות, כי משלחת חברי קונגרס יהודים הצלה את נושא האוניות אצל רוזולט, ונענתה כי הטענה שאין אוניות היא שטותית. פרוטוקול משיבות הנהלת הסוכנות תש"ג, 27.4.1943, אצ"מ.
29. ד"ר קפלן במזכירות מפא"י, 30.3.1943, אצ"מ, 24/43.
30. ליתר הרחבה עיין בעבודת המוסמך, ע"פ 78-80.
31. דברי א. קפלן בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 2.2.1943, אצ"מ; כמ"כ ישיבת הנהלת הסוכנות, 24.1.1943, אצ"מ. דברי בן-גוריון נאמרו בישיבת מרכז מפא"י, 24.8.1943, אצ"מ. הדברים מהווים המשך לתזה שפיתח בישיבת מזכירות מפא"י, 10.2.1943, אצ"מ, 24/43.
32. ראה להלן.
33. ישיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943; על סדריומה - ראשית הפעולה בענייני צורה והצלה.
34. כישורו של גרינבוים מנארת ביתר הרחבה בעבודת המוסמך, ע"פ 29, 30, 35-63, 105-104, 121 ועוד.
35. ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 18.1.1943, אצ"מ, S.25/295.
36. פרוטוקול משיבת מזכירות מפא"י, 10.2.1943, אצ"מ, 24/43.
37. פרוטוקול משיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ת.
38. פרוטוקול משיבת מרכז מפא"י, 24.2.1943, אצ"מ, 23/43.
39. הידיעה, שהופיעה כשיתון שווייצרי, אימחה על-ידי מקורות חשאיים במחלקת המדינה. ראה בן-הבט, כחש, תל-אביב, תש"ל, ע"פ 224-225.
40. פרוטוקול משיבת מרכז מפא"י, 24.2.1943, אצ"מ, 23/43.
41. ת. לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלה, ירושלים, תשכ"ה, ע"פ 172-173 (בהסתמך על תעודות גירנברג).
42. שם, עמ' 170.
43. ראוי לציין שעוד ב"12 באפריל אותה שנה השיג אנטונסקו מהיטלר, בעת ביקור במטחו, היתר להציע שחרורים של 70,000 יהודים, חליפת מבטבים בעניין זה נמשכה עד מאי 1944, אך ראש הלשכה לעניינים יהודיים במשרד החוץ הגרמני סירב לכבד את ההבטחה. עיין י. טנגבוים, מלכות הצוק והרשע, ירושלים, תשכ"א, ע"פ 318-319; כמ"כ עיין ברלס, הצלה בימי שאוה, עמ' 190.
44. ראה: G. Reitlinger, The Final Solution, נידפוק, 1964, ע"פ 391-394; ליוות רוטקירבן, חורבן יהדות פלופקיה, ירושלים, תשכ"א, ע"פ 243-245; וכמ"כ עבודת המוסמך, הפרקים על „תוכנית סלובקיה" ו„תוכנית איירופה".
45. ד"ר שרתק בהנהלת הסוכנות, 27.4.1943, אצ"מ.
46. כ. סייקס, מבפור ער בזין, הוצאת „מערכות", 1966, עמ' 328.
47. עיין: ליחיה רוטקירבן, חורבן יהדות פלופקיה, עמ' 30; כמ"כ עבודת המוסמך, ע"פ 80, 84-85.
48. התעודות לקוחות מ„ארכיון ד"ר א. זילברשיין" בירושם; ראה ת. לביא, יהדות רומניה במאבק על הצלה, ע"פ 86-89.
49. ד"ר באדר במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ת.
50. הראיון נערך בבית הוועד הפועל של ההסתדרות ב"19.2.1973, ראה גם עבודת המוסמך, עמ' 100. ציטוט המכתב ראה: מ. ד. וייטאנר, עמ' צב.

תוכנית טראנסניסטריה

51. דברי גולדה מאירסון במזכירות הוועדה הפועל של ההסתדרות, 5.8.1943, זלמן רובשוב (ש"ר) דיבר גם הוא ברוח זו, שם, 12.8.1943.
52. ד"ר קפלן, פרוטוקול של הנהלת הסוכנות תשי"ג, 28.3.1943, אצ"מ.
53. פרוטוקול ישיבת מזכירות מסאי, 10.2.1943, אמי"ע ו, 24/43.
54. עוד בדצמבר 1942 התירה בריטניה כניסת 5000 ילדים ובוגרים מבולגריה, אחריכך הורחב ההיתר לבלקן כולו.
55. ד"ר קסלן במזכירות מסאי, 30.3.1943, אמי"ע.
56. ר. עופר, "המשלחת הארצישראלית בקושטא", עבודת-גמר לקבלת תואר מוסטר.
57. מברק השגרירות הגרמנית בבוקארשט למשרד החוץ בברלין, מ" 2370 נ, מיום 30.4.43, ראה ברלס, הצלה פימי שואה, עמ' 190.
58. ברלס, שם, עמ' 268, כמובן ד"ר שרתוק עם שובו מקושטא, פרוטוקול של הנהלת הסוכנות תשי"ג, 22.8.1943, אצ"מ. שרתוק טוען, כי למרות שחצולם המכתב נשלח לארץ עוד לפני צאתו לתורכיה, הוא לא נחקבל כאן. לאור המכתב, טילגרף שרתוק ללונדון שהאנגלים יבקשו את השווייצים לסנות לממשלה הרוסמית ולהודיע שהם, האנגלים, מוכנים לתת אגויות. האנגלים טענו, שהם כבר פנו פעמיים בדרך זו, במאי וביוני, ולא קיבלו תשובה חיובית. מן הראוי להודיע, שמכתב חשוב זה שנשלח במאי 1943 הגיע לידיעתו של ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית רק באוגוסט 1943 בביקורו בקושטא. האין זו דוגמה לקצר בתקשורת, שאיפיון את הטיפול בנושא ההצלה בכלל.
59. ד"ר מנחם בדר במזכירות הוועדה הפועל של ההסתדרות, 13.5.1943, א"ה.
60. ראה ברלס, הצלה פימי שואה, עמ' 191. במיוחד רגזו הגרמנים על הסכמת שלטונות רומניה להחכרת שתי האגויות הרוסמיות הנדולות שענו בקושטא.
61. ישיבת, "הוועדה להקלת מצוקת התברס בגולה" של ההסתדרות, 31.10.1943, א"ה.
62. ראה ברלס, הצלה פימי שואה, ע"ע 192—195.
63. א. הירשמן, סמפוזינא קי חנה, ירושלים, תשי"ח, ע"ע 52—59.
64. ד"ר ברלס לסוכנות היהודית, 14.4.1944, אצ"מ, S26/1283. ברלס הצו להשתמש בדרך זו לאחר אישור החלטת משרד המושבות הבריטי מיולי 1943, שכל יהודי המגיע לתורכיה יקבל רשיון להיכנס לארץ. ההחלטה היתה חסרת ממשות עד אז עקב דרישת בריטניה שתישאיר מורים.
65. ראה ברלס, הצלה פימי שואה, עמ' 192. בהודעת משרד החוץ הרוסני מ"ב בפברואר 1944 נתבקשה השגרירות הגרמנית בבוקארשט לחשפיע על מפקדת החוף בקונסטנציה להקל על הפלגתם של 150 ילדים לשבוע.
66. תזכיר ברלס לסוכנות היהודית, 17.1.1944, אצ"מ, S26/1283.
67. ד"ר ברלס לסוכנות היהודית, 14.4.1944, אצ"מ, S26/1283. אברהם לייב זיסר, עיתונאי והוגת-דעות, היה קרוב מאוד לתנועה הרביזיוניסטית, אם כי בלתי-מוגדר באופן רשמי.
68. תזכיר ברלס לסוכנות היהודית מ" 7.1.1944, אצ"מ, S26/1283.
69. שם.
70. ראה א. דובקין, העלייה וההצלה בשנות השואה, ע"ע 69—70.

IN THIS ISSUE

Evidence

- **A. Weinrib**, a Jewish physician, who was head of the Jewish Hospital in the Wilna Ghetto during the war years, and knew its leaders closely, is relating the story of the hospital and, among the rest, deals with the controversial personality of the head of the Judenrat, Jacob Gens. Some of the facts in this article are published for the first time.
- **Frania Broide**, of Kibbutz Kfar Menachem, gives evidence of a mother to an infant, relating to her experience during "those years". The main part deals with the time she spent in a bunker in a village near Grodno.
- **Akiba Skidel**, of Kibbutz Kfar Blum, who served with the U.S. Army, publishes letter written to his family, while he was stationed in Berlin in the summer of 1945.

Research

- We bring herewith the preface to the diary of Adam Tcherniakov, head of the Warsaw Judenrat, now published in English. The preface was written by Professors Raoul Hilberg and Stanislaw Staron, of the University of Vermont, U.S.A.
- **Joseph Gouvrin** tries to determine whether there was a Jewish factor in the relations between Nazi Germany and the U.S.S.R. before the German invasion, in June 1941.
- **Hava Wagman-Eshkol** publishes here her research study on the Trans-Dniester Plan for the transfer of Jews, expelled (from Roumania) to this province, to Eretz Israel. She tries to examine whether there was a possibility to save lives or this was just another Nazi attempt to cheat.

Dokumentation

- The activities of the Hashomer Hatzair Movement in Poland, after World War II, is found in the legacy of **Israel Glazer**, of Kibbutz Nir-David. It was written shortly after the liquidation of the Movement in Poland.

Articles

- **Nathan Eck** comments on the concept of "Kiddush Ha-Shem" (Martyrdom) and "Kiddush He-Haim" (Sanctity of human life).
- **Pesach Schindler** offers his remarks to the discussion on "Faith after the Holocaust", which was begun with the article by A. Donat.